

Årdala kyrka

Årdala 2:1, Årdala socken, Flens kommun, Södermanlands län

Antikvarisk medverkan
Renovering av tornhuv

2022-05-02

Anton Blomgren

Årdala kyrka

Årdala 2:1, Årdala socken, Flens kommun, Södermanlands län

Antikvarisk medverkan
Renovering av tornhuv

Rapport 2022:1

© 2022 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
Sörmlands museum
Box 314, 611 26 Nyköping

studierummet@regionsormland.se

www.sormlandsmuseum.se

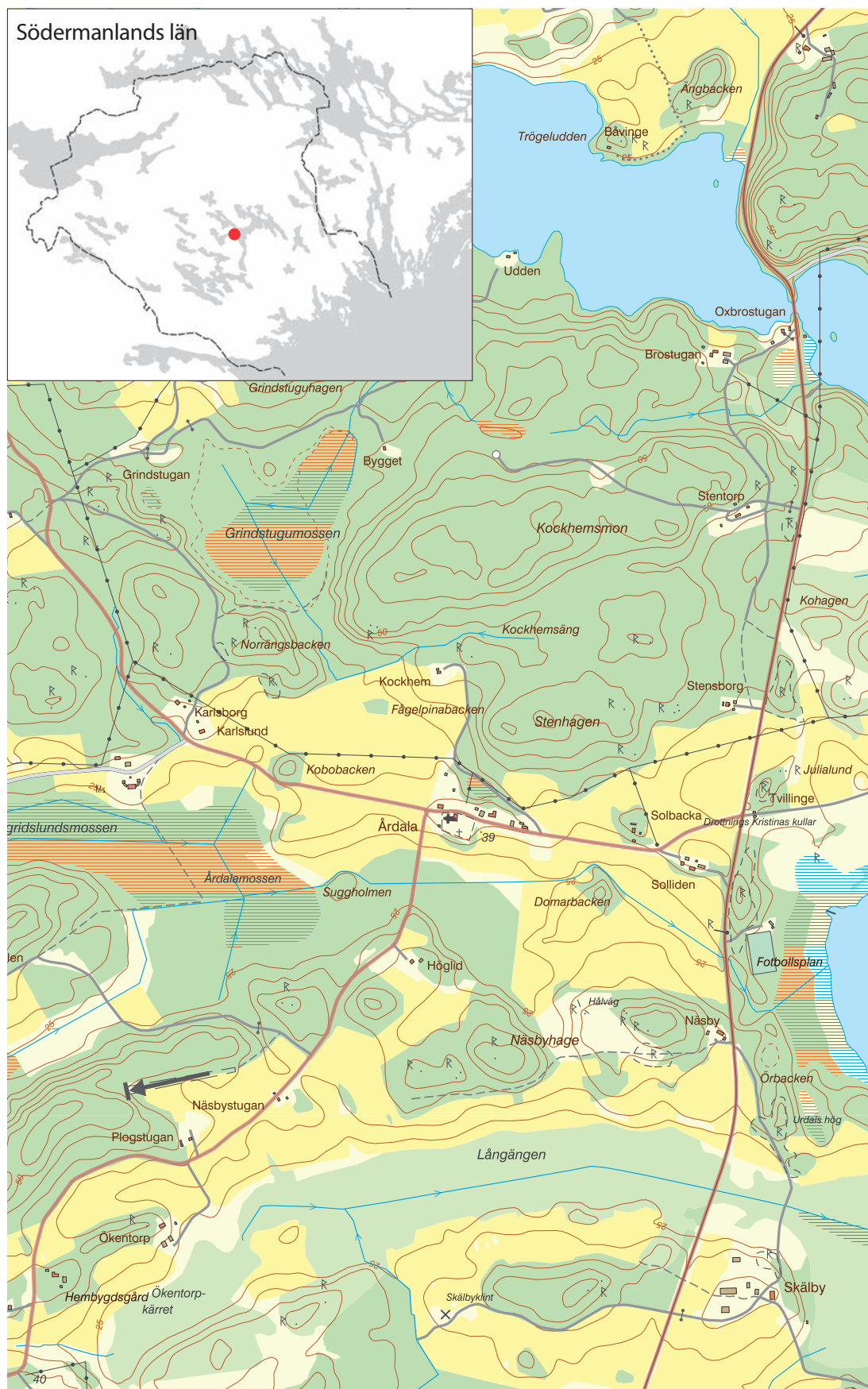
Författare: Anton Blomgren, bebyggelseantikvarie
Omslagsbild: Tornhuven efter avslutade arbeten (SLM D2022-0065)
Foto, där ej annat anges: Anton Blomgren
Diarienummer: KN-SLM19-0200

Allmänt kartmaterial: ©Lantmäteriet. Enligt FUK-avtal D-nr: I2018/00115

Nyköping 2022

Innehåll

Bakgrund	7
Beskrivning av kyrkobyggnaden	8
Årdala kyrka med kyrkoanläggning	8
Västtornet och tornhuven	9
Översiktlig historik	10
Kulturhistorisk värdering	11
Västtornets skick innan åtgärder	12
Tak	12
Plåtarbeten	14
Ljudluckor, fönster och snickerier	16
Elektricitet	18
Spiran	18
Fasader	18
Övrigt	18
Beskrivning av åtgärder	20
Tak	20
Plåtarbeten	22
Ljudluckor, snickerier och fönster	24
Elektricitet	26
Spiran	26
Fasader	29
Övrigt	29
Antikvarisk bedömning	33
Antikvariska iakttagelser	33
Projektrelaterad information	36
Administrativa uppgifter	36
Medverkande entreprenörer	36
Borttagna färgskikt och material	36
Använda material	36
Källförteckning	38
Bilagor	39

Årdala kyrka och socken i Flens kommun, Södermanlands län.

Bakgrund

Vintern 2017-2018 upptäcktes läckage i tornhuvens tak. En provisorisk lagning gjordes i februari 2018. 6 november 2019 inkom Bettna församling med ansökan hos Länsstyrelsen om tillstånd till renovering av tornhuven, Årdala kyrka. Till ansökan bifogades *Förslag till renovering av tornhuven, Årdala kyrka* samt uppmättningsritningar av Björn Norman, Norman arkitektkontor AB 2019-10-09, beskrivning av nuläge och åtgärder, kostnadsbedömning samt protokoll med beslut från kyrkorådet.

Tillstånd till renovering av tornhuven beviljades av Länsstyrelsen i beslut daterat 2019-11-27, dnr. 433-8432-2019, se bilaga 1.

Sammanfattning av utförda åtgärder

- Tornets putsade fasader har renoverats
- Tornhuvens spåntak har renoverats och tjärats om
- Tornspiran har renoverats
- Tornhuvens fönster har renoverats
- Ståndskivor, vattplåtar och takfotslistor har renoverats
- Nya ljudluckor och vindskivor med voluter har tillverkats
- Takavvattningen har förbättrats
- Torntrappans belysning har bytts ut
- Kyrkklockornas och ljudluckornas timerstyrda automatik har bytts ut

Arbetet projektleddes av arkitekt Björn Norman, Norman Arkitektkontor AB. Startmötet hölls 2021-06-15. Slutbesiktningen genomfördes 2021-11-03.

Antikvarisk medverkan

I ansökan angav Bettna församling att man önskade anlita Kjell Taawo, Sörmlands museum som antikvarisk expert, vilket bifölls av Länsstyrelsen. Kjell Taawo deltog under startmötet samt det första byggmötet. Därefter togs uppdraget över av Anton Blomgren, Sörmlands museum som deltog under resterande byggmöten samt slutbesiktningen.

Arbetet har följts upp genom 6 platsbesök samt genom regelbunden e-post- och telefonkontakt. Antikvarisk slutbesiktning genomfördes 2021-11-03.

Juridiskt skydd

Årdala kyrka är kyrkligt kulturminne enligt Kulturmiljölagen (KML) (1988:950) 4 kap. Enligt 4 kap. 3 § KML får inte kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning. Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen ska utföras och den dokumentation som behövs.

Beskrivning av kyrkobyggnaden

Årdala kyrka med kyrkoanläggning

Årdala kyrka är belägen i nordvästra delen av kyrkogården som är omgiven av en kallmurad bogårdsmur. I muren framför västporten finns en vitputsad stiglucka från 1927. Kyrkogården är av typen gräskyrkogård vilket innebär att den består av sammanhängande klippta gräsytor åtskilda av krattade grusgångar. Gravarna är placerade i öst-västlig riktning. Kyrkogården saknar tydlig trädkrans. Ett litet antal karaktärsträd står på kyrkogården som mot söder avslutas av kyrkogårdsmuren samt ett buskparti. Kyrkogården är utvidgad mot öster där muren består av större block av natursten och strukturen med sorterade gravar är något mer symmetrisk, vilket är kännetecknande för kyrkogårdar från tidigt 1900-tal.

Kyrkobyggnaden består av ett rektangulärt långhus med rak avslutning mot öster, sakristia i norr samt torn i väster. Murverket är uppfört i natursten förutom stödmurarna på sidorna av tornet som är murade i tegel. Fasaderna är spritputsade i ljus gult med vita slätputsade omfattningar och närmast mark en röd kvastputsad sockel. Fönsteromfattningarna avslutas uppåt av utspärade trepass. Fasaderna avslutas mot takfot med tandsnittslister utspärade i putsen. Kyrkan har sadeltak täckta med tvåkupigt rött lertegel. Västtornet har ett spåntäckt mansardtälttak.

Bild 1. Foto Daniel Eriksson, 2015. SLM D2015-1646.

Västtornet och tornhuven

Beskrivning av exteriör

Västtornet har en kvadratisk plan som helt ligger innanför långhusets byggnadskropp. Tornets fasader är likt långhusets spritputsade och avfärgade i ljus gul kulör. Omfattningar, hörn och lister är slätputsade och vita. Tandsnittslisten närmast takfotens listdragning är zigzagmönstrad. I tornets norra, västra, och södra fasader finns smala rundbågiga öppningar med slätputsade spetsbågiga omfattningar.

Tornhuvens tak är ett brutet tälttak med brant lutning och svängda takfall som är täckta med tjärade kyrkspån. Samtliga fyra nedre takfall har takkupor med panelade parluckor, ett runt fönster och vindskivor med voluter av trä. Tornhuven kröns av ett järnkors med förgyllda klot, kyrktupp och en sol.

Teknisk uppbyggnad

Tornet omfattar fem våningar ovanför västentrén. Den första våningen är idag tillstängd och finns bakom en avbalkning på orgelläktaren. Den våningen har från början utgjort västentrérummets övre del. I tornet finns däröver tre våningar innan man når upp till klockkammaren.

Tornet är murat med fältsten med undantag för krönet som är murat med tegel. Bjälklagen är utförda med grova golvbjälkar upplagda på gråstensmurarna. På bjälkarna ligger grova plankgolv.

Tornhuven är en stolpkonstruktion som vilar på syllar och med hammarband i överkant och stabiliserande snedsträvor. Det valmade sadeltaket är uppfört med klenare virke. Tornhuvens svängda former är skapade med påsalningar på högbenen. Centralt i tornets övre del finns en kraftig hjärtstock som ansluter till torntakets spets. I klockvåningen hänger två kyrkklockor i tre klockbockar stående i öst-västlig riktning på golvbjälkarna.

Översiktlig historik

Kyrkobyggnaden

Enligt tidigare byggnadshistorik anges att en stenkyrka började byggas i Årdala på 1100-talet med västtorn, långhus och smalt rakavslutat kor. Det antas att koret revs, långhuset förlängdes österut och sakristian byggdes i slutet av 1200-talet eller början av 1300-talet. Vapenhus, långhusets tre kryssvalv och korets stjärnvalv har tidigare ansetts ha tillkommit under början av 1500-talet, liksom branden som drabbade kyrkan.

Tornhuven byggdes om 1733 respektive 1779. Kyrkans västingång togs upp 1734. Kyrkan genomgick en stor omdaning i nygotisk anda 1861, både exteriört och interiört. Under 1950-talet utfördes den sista stora restaureringsinsatsen under vilken stora delar av den nygotiska interiören återigen togs bort.

Nyligen genomförd dendroanalys av Årdala kyrkas taklag (Taawo & Eriksson 2022) har emellertid visat att nuvarande taklag är rest cirka 1481. Det betyder alltså att valven slogs någon gång under 1400-talet, före 1481, och att branden troligen inträffade något eller några år innan 1481. Därmed kan åtminstone en del av byggnadshistoriken revideras. Hela takkonstruktionen är uppförd efter valvslagning och brand. Hela taktron är spräckt, bilad och snedkantad och sannolikt samtida med övriga taklaget. Sakristians taklag är samtida med långhusets. Virket till taklaget i Årdala kyrka kan enligt dendroanalysen vara hämtat från samma geografiska område som virket till Botkyrka kyrkas taklag men avverkat cirka 20 år tidigare.

Dock går det utifrån den dendrokronologiska analysen inte att ytterligare fördjupa kunskapen om Årdala kyrkas romanska delar. Inte heller att belägga om kyrkans förlängning österut liksom bygget av sakristian inträffat under 1300- eller 1400-talen. Med tanke på att valven vilar på valvpelare kan åtminstone förutsättas att utvidgningen skett i en etapp före valvslagningen.

Västtornet

Den nuvarande tornhuven byggdes 1733 av tornbyggaren Lars Ersson i Himlinge, vilken även byggde klockstapeln i Forssa. Huven byggdes om 1779 av Anders Ersson i Gryt. Vid den stora restaureringen 1861 förlängdes långhuset så att det omfamnade tornet. Syftet var bl.a. att stabilisera tornet som då hade fått rörelsesprickor i murverket. Samtidigt murades en trappa i den norra stödmuren för uppgång till tornet.

1911 lades tegelpannor på långhusets och sakristians spåntak. I samband med detta föreslogs att tornhuvens spåntäckning skulle ersättas med eternit, vilket aldrig genomfördes.

Klockringningssystemet monterades 1961 och tillverkades av Bergholtz klockgjuteri i Sigtuna. Stora kyrkklockan från 1807 gjöts om 1970 eftersom den var spräckt.

Tornhuvens spåntak lades om 1973. Omfattningen av omläggningen är oklar, men eftersom spånen är av samma utseende och karaktär på ålder/slitage kan det möjligen ha omfattat all spåntäckning.

Kulturhistorisk värdering

Kyrkan har i sin helhet medeltida murverk, från 1100- respektive 1300-talet, förutom de stödmurar från 1861 som finns norr respektive söder om tornet. Exteriören präglas dock i hög grad av 1700- och 1800-talens tillskott genom kyrktornets utsvängda spåntäckta mansardtälttak från 1733/1779 samt fönsterformerna och fasadbehandlingen med spritputs och putsdetaljer från 1861.

I interiören gör det rakavslutade koret och de i rummet utskjutande valvpilastrarna som bär upp valven att kyrkorummet upplevs som mycket långsmalt. Stilmässigt domineras interiören framförallt av 1500-talet genom valven och murpelarna samt 1951-års stilrestaurering genom bänkinredning, predikstol, altarbarriär mm. Samtidigt syns även 1700-talet i den draperimålning som får en dominerande verkan i kyrkorummet liksom några rester finns kvar av 1861-års nygotiska omdaning såsom innerdörrar, altarring och orgel. Detta gör att Årdala kyrka blir ett tydligt exempel på det typiskt sörmländska: hur spåren från många olika perioder kan samsas i en byggnad som haft 900-års kontinuerlig användning.

Västtornet är med sina smala öppningar, den enkla tandsnittsfrisen och den säregna tornhuvens omistlig för kyrkans karaktär. Tornhuvens böjda mansardtälttak i mörka kulörer står i stark kontrast till tornets och kyrkans i övrigt ljusa odekorerade fasader, vilket utgör ett arkitektoniskt värde. Spåntaket, spiran med förgyllningar och takkupornas dekorativa ljudluckor och vindskivor med voluter har såväl arkitektoniska som hantverksmässiga och byggnadshistoriska värden.

Bild 2. Västtornet efter renovering. Foto 2021-11-29. SLM D2022-0066.

Västtornets skick innan åtgärder

Det primära syftet med renoveringen var att åtgärda de läckande takkuporna, laga hål och otätheter i konstruktionen samt att se över och behandla spåntaket med ny tjära. Eftersom dessa åtgärder krävde en byggställning bedömdes det ur såväl underhållsmässig som ekonomisk synvinkel mest effektivt att även se över och åtgärda andra delar av tornet.

Tak

Tornhuvens tak

Innan byggställningen restes befarades att takspånen var i så pass dåligt skick att stora delar skulle behöva bytas ut. När byggställningen rests och spånen undersökts närmare konstaterades att merparten av spånen tvärtom var i ett relativt gott skick och inte behövde bytas ut, med undantag av spån vid de nedersta raderna samt underliggande råspont och felaktigt lagade spån vid huvens topp. Spånen låg direkt på det råspontade underlagstaket, utan mellanliggande papp eller dylikt. Den tidigare tjärstrykningen var helt borta och det växte lavar på spånen.

Takkupor

Takkuporna mot söder, väster och norr var täckt med raka stickspån som var mycket rötskadade. Trådspikarna var rostiga. Övernock låg omålade galvaniserade nockplåtar

Bild 3. Tornhuvens innan renovering. Drönbild av Thomas Lundqvist. SLM D2022-0067.

Bild 4. Södra takkupan innan renovering. Foto 2021-08-18. SLM D2022-0068.

Bild 5. Tornhuvens övre del (fasad mot öster) innan renovering. Foto 2021-08-18. SLM D2022-0069.

som även de var ytligt rostiga. Under spånen låg asfaltspapp. I övergången mellan tornhuvens branta takfall och takkupans tak låg asfaltspapp omlott i skurna bitar.

Kupplattorna framför ljudluckorna var täckta med samma typ av kyrkspån som på taken.

Takkupornas stickspån och kupplattorna (täckta med kyrkspån) var rötskadade till följd av ytornas flacka lutning som bidrog till en otillräcklig vattenavrinning. Kyrkspånen på de branta takytorna närmast kuporna var rötskadade till följd av att regnvatten stänkt upp från dessa.

Spånen var rötskadade på takkuporna och på de branta nedre takfallen strax ovanför dessa samt på kupplattorna, med orsak av den dåliga vattenavrinningen på den flacka taklutningen samt stänk upp på takfallet.

I syfte hindra regnvatten att rinna in i genom östra takkupans tak täcktes det provisoriskt med blyplåt. Detta gjordes som en akutåtgärd fram till dess att arbetena startade.

Plåtarbeten

Ståndskivorna av svartmålad galvaniserad plåt mellan långhustaken och tornets östra fasad var smala och gav ett dåligt regnskydd över de yttersta tegelraderna på respektive takfall.

Ståndskivorna av galvaniserad enkelfasad plåt mellan långhustaken och tornets norra och södra fasader var spikade i putsen. Plåtarna var målade med svart oljefärg. Där färgen hade flagnat var plåten rostskadad. Rosten var inte genomgående utan endast ytlig. Det fanns punktvisa glapp mellan plåtarna och putsen, varför brädan under var rötskadad till följd av inträngande vatten. Eftersom plåtarna var relativt smala gav de dessutom dåligt skydd åt de översta tegelraderna. Tegelpannornas övre kanter låg otäckta utanför plåtarna. Trådspikarna som höll tegelpannorna på plats var därför mycket rostiga.

De två vattplåtarna på tornets västra fasad ovanför långhusets gavel hade avflagnad färg och ytliga rostskador. Infästningen i putsen, som där utgörs av cementhaltigt bruk, var god och bedömdes inte kräva någon åtgärd.

Vindskivorna på långhustakets östra gavel var av svart fabrikslackerad plåt av jämförelsevis mycket bred dimension, vilket såg grovt och klumpigt ut.

Tornhuven saknade takavvattning.

Bild 6. Takkupan mot öster innan renovering. Foto 2021-08-18. SLM D2022-0070.

Bild 7. Ståndskivan vid fasad och takfall mot norr innan renovering. Foto 2021-08-24. SLM D2022-0071.

Ljudluckor, fönster och snickerier

Ljudluckorna samt vindskivorna med voluter avsågs från början bevaras och renoveras i den utsträckning detta var möjligt. Snickarens bedömning var dock att alla delar var så pass rötskadade att de inte kunde bevaras.

Takkupornas träfasader och vindskivor med voluter var målade med alkydoljefärg i en brun kulör.

Linoljefärgen på den profilerade takfotslisten under tornhuven flagnade. Själva virket i listerna var i huvudsak i gott skick, men bara enstaka ytligt rötskadade ändträn.

De profilhyvlade trälisterna i mansardtakets brytning var i huvudsak i gott skick, men hade punktvisa rötskador. Några av dessa var genomgående och utgjorde tillhåll för fåglar. Listerna var målade med oljefärg i samma bruna kulör som ljudluckorna och volutgavlarna.

Takkupornas runda fönster med blyspröjs och fyra rutor var hela men hade sprucket fönsterkitt och avflagnad färg. De utanpåliggande stormjärnen var ytligt rostiga. Blyspröjsen var spröda och hade sjunkit in tillsammans med glastrutorna.

Bild 8. Takkupan mot öster innan renovering. Foto 2021-08-18. SLM D2022-0072.

Bild 9. Takkupornas spåntak och vindskivor med voluter. SLM D2022-0073.

Bild 10. Befintliga ljudluckor togs ner med lyftkran och bedömdes senare vara i undermåligt skick, varför de byttes ut mot nya lika befintliga. Foto 2021-08-18. SLM D2022-0074.

Elektricitet

Vid dörromfattningen runt ingången till torntrappan satt två svarta kablar inklusive omålade galvaniserade kabelskydd infästa i putsen.

Torntrappans och klockvåningens belysning gav ett dåligt sken. Automatiken till klockorna och ljudluckorna var kopplad på samma elmatning som till belysningen.

Spiran

Plåten över spirans infästning hade genomgående rostskador. Själva infästningen var god eftersom virket under den ursprungliga svartplåten var torrt och friskt. Även den ursprungliga svartplåten som täckte infästningen var i gott skick men var i behov av rengöring och rostskyddsbehandling. Vid nedtagningen av spiran konstaterades dock att spiran endast var fäst med tre järmmarmar, eftersom den fjärde (vänd mot norr) var avbruten. Järnkorsets färg var avflagnad och järnet hade ytliga rostskador. Järnskaftet till solen överst på spiran hade genomgående rostskador.

Kyrktuppen och globernas infästning i järnkorset var dålig och hålen i kopparplåten runt järnet var delvis nött. Flera av globerna hade inbuktningar i plåten. Förgyllningen på globerna, kyrktuppen och solen var borta.

Fasader

Tornets spritputsade fasader var allmänt skäckiga, med eroderad kalkfärg, bortfallen puts, sprickor och punktvisa bompartier.

De slätputsade partierna var i ännu sämre skick, framför allt omfattningarna med inputsade vattplåtar vid västra fasaden. Tandsnittsfrisen under takfoten hade stora putsbortfall som bl.a. blottade underliggande putsskikt med avfärgning i starkt gula och röda kulörer (för kulörkoder, se Antikvariska iakttagelser).

Övrigt

Tornets smala rundbågiga öppningar var helt öppna, och utgjorde därför tillhåll och ingång till tornet för fåglar som skröpade ner och byggde bon.

Bild 11. Befintliga elkablar vid ingången till tornet, innan renovering. Foto 2021-08-18. SLM D2022-0075.

Bild 12. Tornspirans plåt över infästningen innan påbörjade arbeten. Foto av Annika Hugsén. SLM D2022-0076.

Bild 13. Tornspiran innan renovering. Foto 2021-08-18. SLM D2022-0077.

Bild 14. Timret för spirans infästning var i gott skick och täcktes över med takpapp och en kraftig sopsäck under tiden som arbetet pågick. Brädorna i bildens nederkant byttes ut till nya lika befintliga. SLM D2022-0078.

Beskrivning av åtgärder

Tak

Tornhuvens tak

Takfoten frilades från de nedre fyra spånraderna för att ge plats åt den nya takduken och fotplåten. Rötskadade och trasiga spån samt underlagsbrädor togs bort och byttes ut till lika befintligt. Vid demontering av skadade spån bändes de övre spånen loss försiktigt med hjälp av en kofot. Nya spån spikades med trådspik.

Taket ströks en gång med upphettad tjära av fabrikat Taktjära 1790 som innehåller lika delar dalbränd tjära och kimrökspigment, samt furuharts.

Bild 15. Takkupa och tornhuvens nedre del under pågående renovering. Foto 2021-08-24. SLM D2022-0079.

Bild 16. Tornhuvens övre del under pågående renovering. Foto 2021-08-24. SLM D2022-80.

Bild 17. Takkupa och tornhuvens nedre del under pågående renovering. Foto 2021-09-16. SLM D2022-0081.

Plåtarbeten

Alla nya varmförzinkade plåtdelar ytbehandlades med ett lager grundfärg Temakeep, ett lager mellanstrykning med Isotrol Taktäck samt slutstrykning med ett lager svart linoljefärg.

Mellan stål- och kopparplåtarna lades bitar av blyplåt som isolering mot galvanisk korrosion. All skruv som använts i kontakt med kopparplåten är av rostfritt stål.

Takkupor

För att ge takkuporna ett skydd som bättre klarar av den svaga taklutningen ändrades taktäckningsmaterialet från stickspån till kopparplåt.

Befintliga stickspån togs bort. Enstaka rötskadade brädor i underlagstaken byttes ut. Gammalt uttjänt tätskikt av asfaltspapp togs bort och ersattes med nytt tätskikt av takduk. Ovanpå detta lades den nya takbeklädnaden av kopparplåt i nedklippt skivformat som falsades ihop. Plåtarnas ändar skruvades fast i takkupornas och tornhuvens underlagsbrädor.

Nya kupplattor (avsatsen framför ljudluckorna) tillverkades av falsad kopparplåt.

Takavvattning

Vid tornhuvens takfot monterades fotplåtar och hängrännor av kopparplåt. Fotplåtarna falsades inte utan skruvades fast omlott i underlagstaket. Rännkrokar av koppar

Bild 18. Takkupa och tornhuv under pågående renovering. Foto 2021-09-02. SLM D2022-0082.

Bild 19. Takkupa och tornhuv under pågående renovering. Foto 2021-09-16. SLM D2022-0083.

Bild 20. Stuprör, rännan och ståndskiva vid långhusets södra takfall efter avslutad renovering. Även fasaderna har renoverats. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0084.

Bild 21. Kopparplåtbeklädd kupplatta efter avslutad renovering. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0085.

skruvades fast i tornhuvens fotbrädor (under takduken). Hängränna laddades ihop. Stupröret monterades i mitten på tornets östra fasad och ner över långhusnockens södra sida, där vattnet nu rinner ut i en rännal av falsad kopparplåt.

Vattplåtar och ståndskivor

Befintliga äldre vattplåtar vid tornets västfasad rengjordes med grov borste från mossa, lavar och löst sittande färgskikt. Plåtarna ytbehandlades med ett lager grundfärg Temakeep, ett lager mellanstrykning med Isotrol Taktäck samt slutstrykning med ett lager svart linoljefärg.

De gamla ståndskivorna mellan västtornet och långhusets tak togs bort. Nya ståndskivor av ihopfalsad varmförzinkad stålplåt spikades i en utskuren putskant i fasaden.

Ståndskivorna mellan tornets östfasad och långhusets norra och södra takfall togs bort och ersattes med nya ståndskivor. På norra sidan gjordes de lika befintliga (men något bredare) av varmförzinkad stålplåt som ytbehandlades enligt beskrivning ovan. På södra sidan gjordes de av falsad kopparplåt (se beskrivning under rubriken Takavvattning). Omkring en tredjedel av takfotslisten i det sydöstra hörnet var rötskadad och byttes ut.

Ljudluckor, snickerier och fönster

Ljudluckor och vindskivor

Nya ljudluckor och vindskivor med voluter tillverkades som exakta kopior av de tidigare. Nya delar tillverkades av tätvuxen furu som grundades med linolja och terpentin innan målning på plats. Ljudluckornas fiskbensmönstrade panel specialtillverkades med hjälp av en överhandsfräs.

Fönster

Fönstren renoverades på verkstad. Glasen märktes upp och togs ur bågarna. Trasiga delar av bågarna limmades ihop eller trälagades. Blyspröjsen var spröda och byttes ut till nya lika befintliga. Torrt virke impregnerades med linolja. Rutorna kittades med linoljekitt. Spruckna rutor ersattes med nytt glas lika befintligt. Bågarna målades med linoljefärg i svart kulör.

Takfotslistor och vindskivor

Takfotslisterna av trä som angränsar till puts skrapades från lösa färgskikt i obruten vit kulör och ströks med två lager ny linoljefärg i bruten vit kulör. Den nya, aningen mörkare vita nyansen utgör ingen märkbar ändring, men upplevs något fylligare och harmonierar bättre med de slätputsade ytorna, som också är brutna med grön umbra.

Befintliga breda vindskivebeslag av fabrikslackerad svart plåt på långhusets gavel togs bort. Bakom plåten satt endast en smal bräda bakom plåtens övre del. Bakom plåtens nedre del var sidan på det äldre spåntaket barlagt. Vindskivebrädan under plåten var rötskadad och byttes ut. Eftersom de gamla plåtarna var breda och såg klumpiga ut gjordes de nya plåtarna av varmförzinkad plåt betydligt smalare. Plåtarna målades likt

Bild 22. Nya ljudluckor under pågående montering. Foto 2021-10-06. SLM D2022-0086.

Bild 23. Spåntaket bakom den borttagna vindskivan på långhusets västra gavel. Foto 2021-10-06. SLM D2022-0087.

Bild 24. Vindskivan efter avslutad renovering. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0088.

övriga nya plåtarbeten. För att täcka sidan av spån- och underlagstaket gjordes nya vindskivor av trä som målades med linoljefärg i samma kulör som övriga snickerier.

Elektricitet

För att säkra upp eltillförseln till kyrkklockornas och ljudluckornas timer och automatik kompletterades den befintliga nedgrävda kabeln längs långhusets norra fasad med en ny kabel. Båda kablarna lades i en kabelslang ca 30-35 cm under marknivå. Grävningen gjordes för hand och med tillstånd av Länsstyrelsen.

Befintligt kabelskydd vid dörrromfattningen togs bort och ersattes med ett större av liknande utseende, som täckte båda kablarna. Torntrappans elkablar och belysning med strömbrytare byttes ut. Kablarna spikades med vanliga kabelklämmor med liten dyckert i putsen eller längs med befintligt timmer och träreglar.

Belysningen i klockvåningen samt automatiken och timern/klockströmbrytaren till kyrkklockorna och ljudluckorna byttes ut till motsvarande av modernare och bättre kvalitet.

Spiran

Spiran togs ner med hjälp av en kranbil. Järnklamrornas och armarnas position markerades i timret vid tornhuvens topp, så att dess befintliga placering skulle vara tydlig vid återmonteringen. En av träskruvarna vid spirans infästning satt hårt fast i timret och fick sågas av. Även en järnsprint som höll solen av kopparplåt på plats hade rostet fast och fick klippas av.

Den avklädda timrade infästningen skyddades från regn och snö med takduk och en kraftig sopsäck som tejpades fast.

Spiran lades på en släpvagn för att köras till verkstad för renovering. Stor omsorg lades på att skydda spirans känsliga delar under transporten.

Den avbrutna järnarmen ersattes med en ny järnarm som svetsades fast.

Järnspiran samt den ursprungliga handslagna järnplåten som sitter över spirans infästning behandlades genom mjukblästring och grundmålning med Isotrol Klarlack Grund. Därefter två strykningar med blymönja, en strykning med Isoguard Pansar samt slutstrykning med svart linoljefärg. Färgen blandades av 90% järnoxidsvart samt 10% kromoxidgrönt färgpigment, som hjälper till att dämpa den violetta färgton som lätt kan uppstå när järnoxidpigmentet åldras.

Kyrktuppen, solen och globerna av kopparplåt behandlades genom slipning av ytskikt, grundmålning med Isoguard Pansar (grå kulör) samt slutstrykning med linoljefärg i solgul kulör. Delarna täcktes slutligen med bladguld.

Bild 25. Kabeldragningarna vid torntrappans ingång efter renovering. Kabelskyddet bör målas in. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0089.

Bild 26. Kabeldragningar vid ingången till långhusvinden. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0090.

Bild 27. Kabeldragningar och automatik efter avslutade arbeten. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0091.

Bild 28. Spiran efter renovering. Foto 2021-10-06. SLM D2022-0092.

Bild 29. Spiran monteras tillbaka. Notera den nya järnarmen till vänster. Foto 2021-10-06. SLM D2022-0093.

Bild 30. Nylonbiten som klämdes fast och fick skäras av. Foto 2021-10-06. SLM D2022-0094.

Bild 31. Spirans nederdel efter avslutad renovering. Plåten över takspånen är ny. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0095.

Den gamla galvaniserade plåten ersattes med ny varmförzinkad plåt som ytbehandlades med ett lager grundfärg Temakeep, ett lager mellanstrykning med Isotrol Taktäck samt slutstrykning med ett lager svart linoljefärg.

När spiran sattes tillbaka på kyrktornet klämdes ett lyftband av orange nylon fast mellan timret och spiran, och fick skäras av. Den kvarsittande biten nylonband kommer inte medföra risk för nya skador på timret eller spiran.

Fasader

Putslagningar

Puttsprickor höggs upp på respektive sida. Dåligt sittande puts och svaga bompartier höggs bort till fast underlag. Hela och fasta bompartier åtgärdades ej. Sprit- och slätputsade ytor lagades med lufthårdnande kalkbruk till ytgräng och karaktär lika befintligt.

Avfärgning

Tornets fasader avfärgades med kalkfärg i två strykningar, vilket räckte för att uppnå god täckning. Arbetet gjordes för hand med kalkkvast ”vått i vått”. Kalkfärgen till de spritputsade ytorna pigmenterades med guldocker. Slätputsade ytor avfärgades med grön umbra. För detaljerade material- och kulörangivelser, se Projektrelaterad information.

Övrigt

De smala rundbågiga öppningarna i tornet rengjordes (fågelbon- och träck etc.). Öppningarna försågs med fabrikslackerad svart perforerad plåt med klövermönster/ rosenperforerad plåt indragna ca 150 mm i smygen.

Bild 32. Tornets sydöstra fasader innan renovering. Notera putssprickorna under takfoten till höger i bild (östra fasaden) där rester av röd och gul kalkfärg hittades. Foto 2021-08-24. SLM D2022-0096.

Bild 33. Tornets nordvästra fasader efter avslutad renovering. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0097.

Bild 34. Efter avslutad renovering. Notera de något bredare ståndskivorna som ger bättre skydd över tegelpannorna, samt vindskivorna som är något smalare och mindre klumpiga än de föregående. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0098.

Bild 35. Takkupa och tornhuv efter renovering. Foto 2021-11-03. SLM D2022-0099.

Bild 36. Västtornet efter renovering. Foto 2021-11-29. Foto SLM D2022-0100.

Bild 37. Västtornet efter renovering. Foto 2021-11-29. SLM D2022-0101.

Antikvarisk bedömning

Arbetena har genomgående utförts med stor noggrannhet avseende kyrkans kulturhistoriska värden. Till synliga och utsatta delar har tidstypiska material av hög kvalitet använts. Till icke-synliga eller hårt utsatta delar har moderna material och färgtyper tillåtits, exempelvis kopparplåtens underlagsduk eller rostskyddsfärgen på spiran. Dessa har använts med motiveringen att de bidrar till att förlänga livslängden på de befintliga och delvis ursprungliga delarna. Endast delar som inte har kunnat lagas har tagits bort och bytts mot nya, lika befintliga. Borttagna delar har fotodokumenterats.

Genomförda material- och konstruktionsändringar, som också påverkar kyrkans utseende (framför allt takkupornas taktäckning) har gjorts med hänvisning till nödvändigheten av en bättre och regntåligare konstruktion. Arbetet har gjorts med tidstypiska material och metoder, och har bidragit till ett för såväl kyrkans utseende och kulturvärden mycket lyckat slutresultat.

Antikvariska iakttagelser

Fönstren är tillverkade av ek och tros vara ursprungliga. Panelen runt om är yngre och av annat träslag.

Takspånen har tidigare behandlats med kreosot.

Delar av taklisten var klädd med vitmålad masonite.

En av volutgavlarna var tillverkad av sticksågad träfiberskiva (plywood).

Övriga iakttagelser

Färgen inuti långhusets hängrännor flagnar. Vid flagorna samlas löv, vilket bidrar till ett dåligt vattenflöde i rännorna. I förlängningen kan detta leda till att hängrännorna svämmas över varpå vattnet rinner ner på fasaderna i stället för i stuprören. Det kan också leda till att de vattenfyllda rännorna blir så pass tunga att infästningarna böjs eller lossnar.

Dokumentation av äldre kalkfärgskikt

Följande gula och röda kulörer noterades i de undre putsskikten på tandsnittsfrisen under takfoten. Kulörerna jämfördes 2021-08-24 med hjälp av NCS-tekniks kalkfärgslikare Kalkfärg 90.

Järnoxidrött 225:11 (Grupp 27 Rad 5)

Oxidgult 920:5 (Grupp 1 Rad 5)

Obränd terra 46:11 (Grupp 26 Rad 2)

Därtill noterades en rosa kulör intill den röda, se bild . Denna tros dock bero på att järnoxidpigmentet har eroderat över den vita kalkfärgen.

Bild 38. Gula och röda kalkfärgsrester under takfoten mot öster. Foto 2021-08-24. SLM D2022-0102.

Bild 39. Röda kalkfärgsrester samt gula kalk- och linoljefärgsrester under takfoten mot öster. Foto 2021-08-24. På bilden hålls Oxidgult 920:5 (nederst) samt Obränd terra 46:11 (överst) upp. SLM D2022-0103.

*Bild 40. Äldre linoljefärgsskikt på takkupan mot norr.
Foto 2021-08-18. SLM D2022-0104.*

*Bild 41. På den tyvärr oskarpa bilden hålls färgproverna
med NCS-numren S3050-Y30R och S3050-Y20R fram.
Foto 2021-08-18. SLM D2022-0105.*

Dokumentation av äldre linoljefärgsskikt

Under fönstret på norra takkupans träfasad skrapades äldre färgskikt fram. I botten finns guldockra och därefter rödockra. Sedan en grå linoljefärg och slutligen den befintliga bruna alkydoljefärgen.

På takfotslisten under tornhuven vid östra fasaden intill de gula och röda kalkfärgerna fanns rester av gul linoljefärg i samma nyans som kalkfärgen. Se bild 39.

Projektrelaterad information

Administrativa uppgifter

Fastighet: Årdala 2:1, Flens kommun
Församling: Bettna församling
Länsstyrelsens diarienummer: 433-8432-2019
Sörmlands museums diarienummer: KN-SLM19-0200
Fastighetsägare/beställare: Bettna församling
Arbetet pågick mellan augusti och oktober 2021.

Medverkande entreprenörer

Annika Hugsén, Bettna församling, Strängnäs stift
Björn Norman, Norman Arkitektkontor AB
Peter Karlsson, Fasadteknik AB, Nyköping
Peter Närholm och Jonas Sterner, Nyköpings Plåt & Tak, Nyköping
Gunnar Carlsson, Ålberga Snickeri, Ålberga
Thomas Lundqvist, Thomas Lundqvist Måleri, Syrtorp
Mats Frankenberg, Vadsbro El, Flen
Daniel Eriksson, Bygg & Hantverk, Karlskoga
Anton Blomgren, Sörmlands museum, Nyköping

Borttagna färgskikt och material

Oljefärg på ljudluckor, vindskivor med voluter samt trälistor - Bränd umbra, NCS
S7010-Y70R
Takspån
Brädor i underlagstak, tornhuv
Fransk träskruv vid spirans infästning (1 st)
Blyplåt på takkupan mot öster
Ståndskivor av galvaniserad plåt

Använda material

Fasader

Luftkalkbruk CL90, K1:3 (Målarkalk)
Spritsten, naturgrus
Målarkalk, Hyllingegårdens Kalkfärg V
Spritputsade ytor avfärgades med 94:3 Guldocker (fabriksblandad)
Slätputsade ytor avfärgades med 30:1 Grön umbra (fabriksblandad)

Tak

Täckduk under takplåt - Icopal
Kopparplåt - halvhård, obehandlad
Takspån av furu, 100 % kärnvirke, inköpta från Tom Nylund i Finland
Tjära - Taktjära 1790, Bygg & Hantverk i Karlskoga AB

Rostfri skruv

Plåtarbeten

Varmförzinkad stålplåt, kvalitet PLX

Täckfärg på plåtar - järnoxidsvart med inblandning av kimrök

Galvanisk isolering av blyplåt

Rostfri skruv

Spiran (järn)

Mjukblästring

Isotrol Klarlack Grund

Blymönja

Isoguard Pansar

Ottosson Linoljefärg (NCS 8505G)

Kyrktupp, sol och glober av kopparplåt

Isoguard Pansar (grå)

Ottosson Linoljefärg, Solgul (NCS 1339-Y09R)

Bladguld, 23 karat

Takfotslistor och vindskivor

Engwall o Claesson Lasol Linoljefärg, Grön umbra 7A30

Engwall o Claesson Lasol Linoljefärg, 318. Järnoxidsvart

Fönster

Munblåst glas

Blylist, 12 mm

Danalim linoljekitt

Engwall o Claesson Linoljefärg - 318. Järnoxidsvart

Källförteckning

Tryckta källor

Bohrn, Erik (1944). Årdala kyrka.. [Nyköping]:

Bäck, Katarina & Taawo, Kjell m.fl. (2008). Kulturhistorisk karakterisering och bedömning av Årdala kyrka. Kyrkokarakteriseringsprojektet i Strängnäs stift (2002-2008). Nyköping: Sörmlands museum. PDF daterad 2008-11-30.

Norman, Björn (2019). Förslag till renovering av tornhuven, Årdala kyrka. Norman arkitektkontor AB. PDF, daterad 2019-10-09.

Taawo, Kjell & Eriksson, Daniel (2022). Medeltida taklag i Södermanland - Rapport Etapp 3. Rapport, diarienummer KN-SLM18-0005. Tillgänglig på Sörmlands museums hemsida. Hämtad 2022-05-02. Nyköping: Sörmlands museum

Arkiv

Sörmlands museums topografiska arkiv

Sörmlands museums fotografiska arkiv

Övriga upplysningar

Byggmötesprotokoll och e-postkontakt mellan deltagande entreprenörer har diarieförts i Sörmlands museums arkiv och kan hittas digitalt på ärende KN-SLM19-0200. Originalhandlingar (utskrifter) förvaras i Sörmlands museums topografiska arkiv i mappen Årdala socken, Årdala kyrka.

Bilagor

Bilaga 1. Länsstyrelsen, beslut om tillstånd till renovering av tornhuven med villkor. Dnr 4338432-2019.

LÄNSSTYRELSEN
Södermanlands län

Ebba Gillbrand
010-2234328

BESLUT

Datum

2019-11-27

Dnr

433-8432-2019

1(4)

Bettna församling
bettna.forsamling@svenskakyrkan.se

Förenklad delgivning

Tillstånd till renovering av tornhuven, Årdala kyrka, Bettna församling, Flens kommun, Södermanlands län

Beslut

Länsstyrelsen beslutar med stöd av 4 kap. 3 § kulturmiljölagen (1988:950, KML) att lämna Bettna församling tillstånd till renovering av tornhuven, Årdala kyrka, enligt inkomna handlingar och på nedanstående villkor.

Detta beslut kan överklagas till förvaltningsrätten i Linköping, se nedan. Beslutet gäller i fem år från att det vunnit laga kraft.

Villkor

1. Åtgärder ska utföras i enlighet med *Förslag till renovering av tornhuven, Årdala kyrka*, Norman arkitektkontor AB, 2019-10-09.
2. Innan arbetet får påbörjas ska förfrågningsunderlag/arbetshandling upprättas och skickas till Länsstyrelsen för godkännande och till antikvarisk expert.
3. Innan arbetet får påbörjas ska detaljsamråd ske på plats med bygglärdare och antikvarisk expert.
4. Åtgärdsförslag avseende takryttaren ska tas fram av konservator och skickas till Länsstyrelsen för godkännande och till antikvarisk expert.
5. Ny spånläggning på tornhuven ska följa befintlig mönsterläggning. Spån av hög kvalitet, rakvuxet och kvistfritt, med samma format och utseende som befintliga ska användas. Tjära av god kvalitet ska användas, i första hand dalbränd trätjära. Tjären ska strykas ut. Avstämning ska ske med antikvarisk expert. Skyddstäckning på fasader och fönster ska sättas upp i erforderlig omfattning.
6. Arbetet ska utföras av hantverkare med dokumenterad erfarenhet av aktuella åtgärder och material samt av kulturhistoriskt värdefulla byggnader.
7. Arbetet ska följas av antikvarisk expert och får inte starta förrän denne har kontaktats. Församlingen har meddelat att man önskar anlita Sörmlands museum som antikvarisk expert. Se vidare nedan, Antikvarisk medverkan.
8. Antikvarisk expert ska senast sex månader efter avslutat arbete ta fram en förenklad rapport (PM), som skickas i pdf-format till Länsstyrelsen. Vi skickar vidare till berörda institutioner.

Av rapporten ska framgå:

Postadress
611 86 NYKÖPING

Besöksadress
Stora torget 13

Telefon
010-223 40 00 växel

E-post
sodermanland@lansstyrelsen.se

Organisationsnummer
202100-2262

Bankgiro
5051-8653

Faktureringsadress
FE 98
838 73 FRÖSÖN

Internet
www.lansstyrelsen.se/sodermanland

BESLUT

Datum

2019-11-27

Dnr

433-8432-2019

2(4)

- Administrativa uppgifter
 - Objektshistorik av relevans för ärendet
 - Utförda åtgärder och motivering för åtgärderna
 - Kulturhistoriska iakttagelser under arbetet
 - Eventuella avvikelser från Länsstyrelsens beslut
 - Kulturhistorisk bedömning av utförda åtgärder
 - Foton före, under och efter arbetet
9. Antikvarisk expert har rätt att ge detaljanvisningar. Expertens anvisningar ska följas. Vid större avvikelser från insänd beslutsgrundande handling liksom vid eventuella tvister m.m. angående genomförandet ska frågan hänskjutas till Länsstyrelsen för avgörande.
10. Antikvarisk expert och Länsstyrelsen ska av församlingen i förekommande fall kallas till byggmöten. Byggmötesprotokoll ska löpande skickas till Länsstyrelsen.
11. Antikvarisk expert och Länsstyrelsen ska av församlingen kallas till antikvarisk slutbesiktning när åtgärderna är avslutade.

Motivering till beslutet

Länsstyrelsen bedömer att ansökta åtgärder på ovanstående villkor är förenliga med varsamhetskraven enligt KML, varför bifall till ansökan ges.

Beskrivning av ärendet

Bettna församling inkom den 6 november 2019 med ansökan om tillstånd till renovering av tornhuven, Årdala kyrka. Till ansökan bifogades *Förslag till renovering av tornhuven, Årdala kyrka* samt uppmättningsritningar, Norman arkitektkontor AB 2019-10-09, beskrivning av nuläge och åtgärder, kostnadsbedömning samt protokoll med beslut från kyrkorådet.

Länsstyrelsen kontaktade arkitekt Björn Norman den 26 november 2019.

Beskrivning och motiv till åtgärder

Vintern 2017-2018 upptäcktes läckage i två av taken ovanför kyrktornsluckorna vilket gett fuktskador på taken, klockluckorna och golvet innanför klockluckorna. En provisorisk lagning gjordes i februari 2018, men behöver ersättas med en permanent renoveringsåtgärd av hela torntaket med tillhörande klockluckor.

Takkupornas välvning har mycket stor radie. Bedömningen är att det inte går att få taket tätt med takspån. Förslaget är att takkuporna täcks med ny skivtäckning av kopparplåt i nedklippt och anpassat format. Kopparplåten får oxidera på naturligt vis vilket medför att den kommer få en svart kulör inom några år.

Historik

Västtornet tillhör den äldsta delen av kyrkan, som daterats till 1100-talet. Tornmurarna är i förband med långhusets västgavel. 1733 utförs en ny tornhuv av Lars Ersson i Himmlinge, Floda socken. 1778 genomförs en omfattande ombyggnad, möjligen nybyggnad, av tornresare Anders Ersson från Löta i Gryts socken. Kyrktornets utsvängda spåntäckta mansardtälttak hör till kyrkobyggnadens utpekade kulturhistoriska värden.

BESLUT

Datum

2019-11-27

Dnr

433-8432-2019

3(4)

Antikvarisk medverkan

Församlingen har meddelat att man önskar anlita Kjell Taawo, Sörmlands museum som antikvarisk expert. Länsstyrelsen har inget att erinra mot detta. Kostnaden för antikvarisk medverkan ska regleras enligt särskilt avtal mellan församlingen och antikvarisk expert. Mer information finns på Länsstyrelsens hemsida:

<https://www.lansstyrelsen.se/sodermanland/stat-ochkommun/samhallsbyggnad/kulturmiljo/kyrkliga-kulturminnen.html>

Bestämmelser som beslutet grundas på

Enligt 4 kap. 3 § KML får inte kyrkobyggnader som är uppförda och kyrkotomter som har tillkommit före utgången av år 1939 på något väsentligt sätt ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. I fråga om en kyrkobyggnad krävs alltid tillstånd för rivning, flyttning eller ombyggnad av byggnaden liksom för ingrepp i eller ändring av dess exteriör och interiör med dess fasta inredning och konstnärliga utsmyckning samt för ändring av dess färgsättning.

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen ska utföras och den dokumentation som behövs.

Information

Du kan överklaga beslutet

Se bilaga med överklagandehänvisning.

De som medverkat i beslutet

Beslutet har fattats av biträdande länsantikvarie Bo G. Svensson med antikvarie Ebba Gillbrand som föredragande.

Denna handling har godkänts digitalt och saknar därför namnunderskrift.

Så här hanterar vi dina personuppgifter

Information om hur vi hanterar dessa hittar du på www.lansstyrelsen.se/dataskydd.

Kopia till

Riksantikvarieämbetet
Strängnäs stift
Sörmlands museum

BESLUT
Bilaga 1
Överklagande
Överklagande hänvisning
förvaltningsrätten

Dnr

4(4)

33-8432-2019

Du kan överklaga beslutet

Om du inte är nöjd med länsstyrelsens beslut, kan du skriftligen överklaga beslutet hos förvaltningsrätten.

Hur överklagar jag beslutet?

Länsstyrelsen måste pröva att överklagandet har kommit in i rätt tid, innan det skickas vidare tillsammans med handlingarna i ärendet. Därför ska du lämna eller skicka din skriftliga överklagan till Länsstyrelsen i Södermanlands län antingen via e-post; sodermanland@lansstyrelsen.se, eller med post; Länsstyrelsen i Södermanlands län, 611 86 NYKÖPING.

Tiden för överklagande

Ditt överklagande måste ha kommit in till länsstyrelsen **inom tre veckor från den dag du fick del av beslutet**. Vid förenklad delgivning anses du ha tagit del av beslutet två veckor efter att Länsstyrelsen skickade beslutet. Om det kommer in senare kan överklagandet inte prövas. I ditt överklagande kan du be att få ytterligare tid till att utveckla dina synpunkter och skälen till att du överklagar. Sedan är det förvaltningsrätten som beslutar om tiden kan förlängas.

Parter som företräder det allmänna ska ha kommit in med sitt överklagande **inom tre veckor från den dag då beslutet meddelades**.

Ditt överklagande ska innehålla

- Vilket beslut som överklagas, beslutets datum och diarienummer,
- hur du vill att beslutet ska ändras, samt
- varför du anser att länsstyrelsens beslut är felaktigt.

Skriv också följande uppgifter, om du inte tidigare lämnat dem:

- person- eller organisationsnummer,
- telefonnummer där du kan nås dagtid (med undantag för nummer som avser ett hemligt mobilabonnemang som behöver uppges endast om rätten begär det),
- e-postadress, och
- annat som har betydelse för att domstolen ska kunna nå dig.

Om du har handlingar som du anser stödjer din överklagan så bör du bifoga kopior på dessa. Kontakta länsstyrelsen i förväg om du behöver bifoga filer som är större än 15 MB via e-post.

Ombud

Om du anlitar ett ombud som sköter överklagandet åt dig ska ombudet underteckna skrivelsen, bifoga en fullmakt i original från dig samt uppges sitt eget namn, adress och telefonnummer.

Behöver du veta mer?

Har du ytterligare frågor kan du kontakta länsstyrelsen via e-post, sodermanland@lansstyrelsen.se, eller via växeltelefonnummer 010-223 40 00. Ange diarienummer 8432-2019.